

Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2021

Ιούνιος 2022

Δρ. Άρης Ίκκος, ISHC
Επιστημονικός Διευθυντής

Σεραφείμ Κουτσός
Αναλυτής

©INSETE Intelligence – Επιτρέπεται η αναδημοσίευση με την προϋπόθεση της αναφοράς στην πηγή

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Εισαγωγή	2
2. Η Πανδημία του κορονοϊού και η επίδραση της στον τουρισμό	4
3. Σύνοψη	5
4. Εισερχόμενος τουρισμός	6
5. Βασικά μεγέθη εισερχόμενου τουρισμού 2019-2020	7
6. Αφίξεις και Εισπράξεις από Κρουαζιέρα	9
7. Έσοδα Αερομεταφορών και Θαλάσσιων μεταφορών	10
8. Έσοδα Οδικών και Σιδηροδρομικών μεταφορών	10
9. Εγχώριος τουρισμός	11
10. Τουρισμός και έμμεσα οφέλη	12
11. Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία	13
12. Περιφερειακή κατανομή και συμβολή ανά Περιφέρεια	14
13. Συμβολή του τουρισμού στο ισοζύγιο πληρωμών	15
14. Τουρισμός και Απασχόληση	16
15. Πηγές	17

**Η παρούσα μελέτη αποτελεί μια πρώτη εκτίμηση βάσει προσωρινών στοιχείων –
θα αναθεωρηθεί όταν ανακοινωθούν τα τελικά στοιχεία.**

1. Εισαγωγή

Ο τουρισμός ως «οριζόντια» οικονομική δραστηριότητα

Ο τουρισμός, σε αντίθεση με τις περισσότερες δραστηριότητες του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα, αποτελεί οριζόντια δραστηριότητα και όχι κάθετη. Δηλαδή, ο τουρισμός αποτελεί μια δραστηριότητα που οριοθετείται από την πλευρά της ζήτησης προϊόντων και υπηρεσιών, ενώ οι δραστηριότητες του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα αποτελούν δραστηριότητες παραγωγής και προσφοράς προϊόντων. Για παράδειγμα, ο μεταλλουργικός κλάδος συγκροτείται από τις εταιρείες παραγωγής προϊόντων μετάλλου και ο κλάδος των σιτηρών από τις αγροτικές επιχειρήσεις που παράγουν σιτηρά. Αντίθετα, η δραστηριότητα του τουρισμού επιδρά σε πολλούς κλάδους της οικονομίας, όπως μεταφορές (π.χ. ταξίδι με αεροπλάνο και transfer με λεωφορείο), διαμονής (σε ξενοδοχείο ή αλλού), εστίασης (σε εστιατόρια ή bar εντός ή εκτός του χώρου διαμονής), διασκέδασης (περιλαμβανομένων των επισκέψεων σε αξιοθέατα) και κατανάλωσης σε καταστήματα. Έτσι ο τουρισμός αποτελεί μια δραστηριότητα που -ούτως ή άλλως- αφορά πολλά και διάφορα μέρη του κοινωνικού και παραγωγικού ιστού μιας χώρας.

Ο Τουρισμός ως δραστηριότητα στην Ελλάδα

Η σπουδαιότητα του τουρισμού στην διαμόρφωση του ΑΕΠ της χώρας και της απασχόλησης θα αναλυθεί κατωτέρω διεξοδικά. Επιγραμματικά αναφέρουμε ότι ο τουρισμός αποτέλεσε τα χρόνια της κρίσης το ανάχωμα στην ύφεση και την ανεργία και στη συνέχεια οδήγησε την χώρα σε θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Επίσης, ο τουρισμός είναι ένας από τους τομείς που παρουσίασαν σημαντικό επενδυτικό ενδιαφέρον. Λόγω δε της μεγάλης διασποράς των τουριστικών προορισμών ανά την χώρα, ο τουρισμός παίζει καταλυτικό ρόλο στην διαμόρφωση του εισοδήματος σε πολλές Περιφέρειες της χώρας. Στον αντίποδα, ο τουρισμός έχει έντονη εποχικότητα λόγω του ότι οι διακοπές για Ήλιο & Θάλασσα -που αποτελούν την μεγαλύτερη ευρωπαϊκή προϊόντική αγορά- αποτελούν το βασικό τουριστικό προϊόν της χώρας.

Στόχος της παρούσας μελέτης

Δεδομένης της σημασίας του τουρισμού

για την ελληνική οικονομία, η αποτύπωση των οικονομικών μεγεθών του αποτελεί προϋπόθεση για την διαμόρφωση και διατύπωση απόψεων και επιλογών ως προς την στρατηγική που πρέπει να ακολουθηθεί στον ελληνικό τουρισμό για την ανάπτυξή του και την επίλυση των προβλημάτων του. Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στο να συμβάλλει στην κατεύθυνση αυτή προσφέροντας

μια βάση συζήτησης αποτυπώνοντας τα ακόλουθα μεγέθη του ελληνικού τουρισμού:

- την συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία μέσω αναλυτικής καταγραφής και αποτύπωσης των μεγεθών για τον Εισερχόμενο Τουρισμό, τον Εγχώριο Τουρισμό, τις Επενδύσεις στον Τουρισμό και τις Έμμεσες και Προκαλούμενες Επιδράσεις του στην οικονομία,
- την περιφερειακή διάσταση του τουρισμού, δηλαδή την συμβολή του στις οικονομίες των Περιφερειών της χώρας,
- την συμβολή του τουρισμού στη διατήρηση ισορροπίας στο Εξωτερικό Ισοζύγιο Πληρωμών της χώρας,
- την συμβολή του τουρισμού στην απασχόληση.

2. Η Πανδημία του κορονοϊού και η επίδραση της στον τουρισμό

Τα αυξανόμενα ποσοστά εμβολιασμών, σε συνδυασμό με την χαλάρωση των ταξιδιωτικών περιορισμών λόγω του αυξημένου διασυνοριακού συντονισμού και των πρωτοκόλλων συνέβαλαν στην απελευθέρωση της έστω και περιορισμένης ζήτησης που κατεγράφη το 2021. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Τουρισμού (UNWTO), ο Παγκόσμιος τουρισμός το 2021 σε σύγκριση με το 2020 παρουσίασε αύξηση αφίξεων κατά +4% (από 400 εκατ. το 2020 σε 415 εκατ. το 2021). Ωστόσο, οι διεθνείς αφίξεις (με διανυκτέρευση) εξακολουθούν να είναι χαμηλότερες κατά 72% από τα επίπεδα του 2019. Τα έσοδα από τις εξαγωγές από τον διεθνή τουρισμό αναμένεται να ξεπεράσουν το 2021 τα \$ 700 δισ. (-58% σε σύγκριση με το 2019, \$ 1,7 τρισ.), μικρή αύξηση σε σύγκριση με το 2020, λόγω της υψηλότερης δαπάνης ανά ταξίδι που κατεγράφη (\$ 1.500). Η οικονομική συνεισφορά του τουρισμού στην παγκόσμια οικονομία εκτιμάται το 2021 σε \$ 1,9 τρισ. αυξημένη κατά +19% σε σύγκριση με το 2020 (\$ 1,6 τρισ.), αλλά χαμηλότερη κατά 46% από τα επίπεδα του 2019 (\$ 3,5 τρισ.).

Ο ρυθμός ανάκαμψης της τουριστικής δραστηριότητας παραμένει αργός και άνισος σε όλες τις περιοχές του κόσμου, εξαιτίας διαφορετικών βαθμών περιορισμού της κινητικότητας, των ποσοστών εμβολιασμού και της ταξιδιωτικής εμπιστοσύνης. Η Ευρώπη και η Αμερική κατέγραψαν τα ισχυρότερα αποτελέσματα το 2021 σε σύγκριση με το 2020 (+19% και +17% αντίστοιχα), αλλά εξακολουθούν να βρίσκονται 63% χαμηλότερα από τα προ-πανδημίας επίπεδα. Ενδεικτικά, οι υπόλοιπες υπό-περιοχές: Αφρική (+12%), Μέση Ανατολή (-24%) και Ασία/Ειρηνικός (-65%). Σε ότι αφορά την Ευρώπη, η αύξηση που σημειώνεται δεν είναι ομοιόμορφη σε όλες τις υπό-περιοχές της. Συγκεκριμένα, η εικόνα είναι μικτή με τις υπό-περιοχές της Βόρειας Ευρώπης (-30%) και της Δυτικής Ευρώπης (-10%) να σημειώνουν πτώση ενώ αντίθετα οι υπό-περιοχές της Νότιας Ευρώπης (+57%) και της Κεντρικής/Ανατολικής Ευρώπης (+18%) αύξηση. Η Ελλάδα σε όρους αφίξεων σημείωσε το 2021 την 2^η υψηλότερη ποσοστιαία αύξηση (+99% σε σύγκριση με το 2020) σε σύγκριση με ανταγωνιστικούς προορισμούς: Κύπρος (+206%), Κροατία (+92%), Τουρκία (+88%), Ισπανία (+65%), Μάλτα (+47%) και Ιταλία (+4%).

Σε ότι αφορά την Ελλάδα, μετά την πτώση που καταγράφηκε το 2020 σε όλα τα βασικά μεγέθη (αφίξεις -76%, διανυκτερεύσεις -72%, εισπράξεις -76% σε σύγκριση με το 2019) του εισερχόμενου τουρισμού, το 2021 ήταν έτος ανάκαμψης (αφίξεις +99%, διανυκτερεύσεις +105%, εισπράξεις +140% σε σύγκριση με το 2020). Σε σύγκριση με τα προ-πανδημίας επίπεδα, η Ελλάδα βρίσκεται χαμηλότερα κατά -53% σε όρους αφίξεων (από 31,3 εκατ. το 2019 σε 14,7 εκατ. το 2021), -43% σε όρους διανυκτερεύσεων (από 232,5 εκατ. το 2019 σε 131,4 εκατ. το 2021) και -42% σε όρους εισπράξεων (από € 17,7 δισ. το 2019 σε € 10,3 δισ. το 2021). Οι επιδόσεις αυτές είναι σημαντικά καλύτερες από τις προαναφερθείσες για τον παγκόσμιο τουρισμό.

3. Σύνοψη

Ο τουρισμός το 2021:

- παρουσίασε **σημαντική ανάκαμψη των εισπράξεων από το εξωτερικό στα € +11.641 εκατ. (περιλαμβάνονται τα έξοδα μετάβασης και οι εισπράξεις από κρουαζιέρες), έναντι € 4.852 εκατ. το 2020.**
- **συνολικά, η αύξηση της άμεσης συνεισφοράς του τουρισμού, εισερχόμενου και εγχώριου, στην οικονομία της χώρας εκτιμάται σε € +6.826 εκατ. (ή κατά +107,3%, από € 6.361 εκατ. άμεσης συνεισφοράς στην οικονομία το 2020 σε € 13.186 εκατ. το 2021).**
- η τουριστική δραστηριότητα παρέμεινε κατά κύριο λόγο εξαγωγική με το **88,3% των εισπράξεων του τουρισμού να προέρχονται από τον εισερχόμενο τουρισμό.**
- **η οικονομική συνεισφορά του αντιστοιχεί στο 7,2% του ΑΕΠ της χώρας, ενώ αν συνυπολογιστεί και η έμμεση συνεισφορά του, αντιστοιχεί μεταξύ 15,9% έως 19,1%,**
- από κάθε **€ 1,0 τουριστικής δραστηριότητας, δημιουργείται επιπλέον € 1,2 έως 1,65 πρόσθετης οικονομικής δραστηριότητας.** Ως αποτέλεσμα για κάθε € 1,0 τουριστικού εσόδου, το ΑΕΠ της χώρας αυξάνεται κατά € 2,2 έως € 2,65, **δηλαδή ο τουρισμός είναι ένας κλάδος με μεγάλη διάχυση ωφελειών στην οικονομία,**
- η οικονομία τριών νησιωτικών Περιφερειών (Ν. Αιγαίο, Ιόνια Νησιά και Κρήτη) εξαρτάται σε πολύ μεγάλο βαθμό από τον τουρισμό,
- **συνέβαλε άμεσα στην αιχμή (Q3) στο 17,1% της απασχόλησης και συνολικά (άμεσα και έμμεσα) μεταξύ 37,6% και 45,2% ενώ αποτέλεσε και αποτελεί βασικό μοχλό μείωσης της ανεργίας,**
- **κάλυψε με τις ταξιδιωτικές εισπράξεις το 41,2% του ελλείμματος του ισοζυγίου αγαθών.** Οι εισπράξεις αυτές ισούνται με το **36,6%** των εισπράξεων από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων που εξάγει η χώρα, εξαιρουμένων των εισπράξεων από εξαγωγή πλοίων και καυσίμων.
- **αν στις ταξιδιωτικές εισπράξεις συνυπολογισθούν και οι εισπράξεις από αερομεταφορές και θαλάσσιες μεταφορές από τον εισερχόμενο τουρισμό, τότε το σύνολο των ταξιδιωτικών εισπράξεων ισούται με το 40,4% των εισπράξεων από τις εξαγωγές όλων των άλλων προϊόντων πλην πλοίων και καυσίμων.**

Είναι προφανής από τα παραπάνω η σπουδαιότητα του τουρισμού για την ελληνική οικονομία ακόμα και κατά τη διάρκεια της πανδημίας.

4. Εισερχόμενος τουρισμός

Πίνακας 1: Εισερχόμενος τουρισμός, 2021

Εισερχόμενος Τουρισμός, 2021				
	Αφίξεις	%	Έσοδα (€)	%
Ιαν	95.717	0,7%	25.421.823	0,2%
Φεβ	76.433	0,5%	23.427.881	0,2%
Μαρ	98.895	0,7%	33.880.000	0,3%
Απρ	107.282	0,7%	42.939.691	0,4%
Μαι	285.448	1,9%	165.684.365	1,6%
Ιουν	1.068.773	7,3%	778.805.631	7,5%
Ιούλ	2.817.417	19,2%	2.261.469.000	21,7%
Αυγ	4.074.152	27,7%	3.081.412.808	29,6%
Σεπ	2.995.234	20,4%	2.149.388.000	20,6%
Οκτ	2.143.864	14,6%	1.406.839.121	13,5%
Νοε	561.226	3,8%	277.983.819	2,7%
Δεκ	380.480	2,6%	172.510.463	1,7%
Σύνολο	14.704.921	100%	10.419.762.601	100%
Αεροπορικώς	11.630.456	79%		
Οδικώς	2.637.711	18%		
Σιδηρ/μικώς	1.292	0%		
Θαλασσίως	435.478	3%		
Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence				

14,7 εκ.

Τουρίστες επισκέφθηκαν
την Ελλάδα το 2021

Το 2021 η Ελλάδα υποδέχθηκε σχεδόν **14,7 εκατ. τουρίστες**, μόνιμους κατοίκους άλλων χωρών («Μη Κάτοικοι»), και εισέπραξε σχεδόν **€ 10,4 δισ.**

Αναφορικά με το μεταφορικό μέσο, η εικόνα λόγω και της πανδημίας διαφοροποιήθηκε σε σύγκριση με τα προηγούμενα χρόνια, με τις **αεροπορικές αφίξεις** να αυξάνουν το μερίδιο τους στο **79%** των αφίξεων, ακολουθούμενες από τις **οδικές** με **18%** και τις **θαλάσσιες** με **3%**. Το ποσοστό των τουριστών που επέλεξαν το τρένο ως μέσο μεταφοράς για το ταξίδι τους στην Ελλάδα ήταν αμελητέο.

Η εποχικότητα των αφίξεων και των εισπράξεων διαταράχθηκε από τους ταξιδιωτικούς περιορισμούς που επιβλήθηκαν λόγω της πανδημίας και της γενικευμένης αβεβαιότητας που επικράτησε για 2^η συνεχόμενη χρονιά στην τουριστική βιομηχανία. Συγκεκριμένα, από τον Ιούλιο έως και τον Οκτώβριο, δηλαδή τους μήνες με πολύ περιορισμένα τα μέτρα αντιμετώπισης της πανδημίας σε διεθνές επίπεδο, καταγράφηκε το **81,9%** των αφίξεων και το **85,4%** των εισπράξεων. Τα μερίδια των αφίξεων και των εισπράξεων ανά τρίμηνο έχουν ως εξής: **Q1 1,8%/0,8%** των αφίξεων/εισπράξεων, **Q2 9,9%/9,5%** των αφίξεων/εισπράξεων, **Q3 67,2%/71,9%** των αφίξεων/εισπράξεων και **Q4 21,0%/17,8%** των αφίξεων/εισπράξεων.

5. Βασικά μεγέθη εισερχόμενου τουρισμού 2020 - 2021

+99,4%
αύξηση αφίξεων

+141,8%
αύξηση εισπράξεων

Πίνακας 2: Εισερχόμενος τουρισμός 2020-2021

Εισερχόμενος Τουρισμός, 2020-2021				
	Αφίξεις		Εισπράξεις (€)	
	2020	2021	2020	2021
Ιαν	789.951	95.717	280.034.165	25.421.823
Φεβ	627.318	76.433	220.406.636	23.427.881
Μαρ	410.837	98.895	90.370.414	33.880.000
Απρ	37.566	107.282	13.805.960	42.939.691
Μαι	55.568	285.448	43.568.153	165.684.365
Ιουν	256.225	1.068.773	83.074.038	778.805.631
Ιούλ	828.189	2.817.417	677.943.067	2.261.469.000
Αυγ	1.806.946	4.074.152	1.380.809.946	3.081.412.808
Σεπ	1.334.766	2.995.234	865.324.000	2.149.388.000
Οκτ	954.797	2.143.864	550.491.011	1.406.839.121
Νοε	175.747	561.226	69.283.203	277.983.819
Δεκ	96.567	380.480	34.828.581	172.510.463
Σύνολο	7.374.477	14.704.921	4.309.939.174	10.419.762.601
Μεταβολή		99,4%		141,8%

Πηγή: ΤτΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence

Το 2021, ο εισερχόμενος τουρισμός ανέκαμψε από τα χαμηλά επίπεδα του 2020, τόσο στις αφίξεις (**14,7 εκατ., +99,4%** σε σχέση με το 2020 (**7,4 εκατ.**)) όσο και στις εισπράξεις (**€ 10,4 δισ., +141,8%** σε σχέση με το 2020 (**€ 4,3 δισ.**)). Παρόλα αυτά, τα βασικά μεγέθη του εισερχόμενου τουρισμού υπολείπονται ακόμα των προ-πανδημίας επιπέδων: αφίξεις (**-53%** σε σχέση με το 2019 (**31,3 εκατ.**)) και εισπράξεις (**-42%** σε σχέση με το 2019 (**€ 17,7 δισ.**)).

Ο αριθμός των διανυκτερεύσεων (των μη-κατοίκων) ανήλθε σε **131,4 εκατ.** παρουσιάζοντας αύξηση κατά **+105,1%** σε σχέση με το 2020.

Η Μέση κατά Κεφαλήν Δαπάνη (ΜΚΔ) ανήλθε στα **€ 708,6**, εμφανίζοντας **αύξηση κατά +21,2%**, που οφείλεται πρωτίστως στην **αύξηση της Μέσης Δαπάνης ανά Διανυκτέρευση κατά +17,9%** (από **€ 67,3** σε **€ 79,3**) και δευτερευόντως στην **αύξηση της Μέσης Διάρκειας Παραμονής κατά +2,8%** (από **8,7** διανυκτερεύσεις σε **8,9** διανυκτερεύσεις).

Πίνακας 3: Βασικά μεγέθη εισερχόμενου τουρισμού 2020-2021

	2020	2021	% Δ
Εισπράξεις (εκ. €)	4.310	10.420	141,8%
Διαν/σεις (χιλ.)	64.053	131.357	105,1%
Αφίξεις (χιλ.)	7.374	14.705	99,4%
Μέση Διάρκεια Παραμονής	8,7	8,9	2,8%
ΜΚΔ	584,4	708,6	21,2%
Δαπάνη/Διαν/ση	67,3	79,3	17,9%

Πηγή: ΤτΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence

Βάσει της ακολουθούμενης μεθοδολογίας¹ για την καταγραφή των **εισπράξεων**, αυτές **δεν περιλαμβάνουν το μέρος της δαπάνης του τουρίστα που παρέμεινε πρωτογενώς στο εξωτερικό**, π.χ. η αμοιβή και το κέρδος του Tour Operator, **αλλά περιλαμβάνουν μόνο το μέρος της δαπάνης του τουρίστα που καταναλώθηκε στην Ελλάδα**, π.χ. το έσοδο του ξενοδοχείου ή τη δαπάνη του τουρίστα στα καταστήματα.

Ομοίως, δεν περιλαμβάνουν ούτε τις εισπράξεις από τις αερομεταφορές και τις θαλάσσιες μεταφορές των εισερχόμενων τουριστών για την μετάβασή τους στην Ελλάδα, που καταγράφονται ξεχωριστά και αθροίζονται με όλες τις άλλες δαπάνες μεταφορών όπως π.χ. cargo, στοιχεία από επιβάτες κρουαζιέρας. Τα πρόσθετα αυτά έσοδα, όπως και η εγχώρια τουριστική δαπάνη, εξετάζονται αναλυτικά κατωτέρω.

6. Αφίξεις και Εισπράξεις από Κρουαζιέρα

Πίνακας 4: Εισερχόμενος τουρισμός από Κρουαζιέρα 2020-2021

Τουρισμός Κρουαζιέρας				
	Αφίξεις		Εισπράξεις (€)	
	2020	2021	2020	2021
Α' Τρίμηνο	20.051	0	2.496.931	0
Β' Τρίμηνο	0	45.808	0	14.493.683
Γ' Τρίμηνο	3.270	320.162	2.292.653	71.235.988
Δ' Τρίμηνο	8.053	175.218	4.056.814	44.372.009
Σύνολο	31.374	541.188	8.846.398	130.101.680
Μεταβολή		1625%		1371%
Πηγή: ΤΤΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence				

αυξημένα κατά **+1.371%**.

Λόγω των ταξιδιωτικών περιορισμών και της επιβολής lockdown, δεν καταγράφηκε καθόλου κίνηση κρουαζιέρας την περίοδο Απρίλιος-Ιούλιος του 2020 και Ιανουάριος-Απρίλιος του 2021. Συγκεκριμένα, για το 2021, στο 2^ο τρίμηνο κατεγράφη το **8,5%** των αφίξεων και το **11,1%** των εισπράξεων κρουαζιέρας, στο 3^ο τρίμηνο το **59,2%** των αφίξεων και το **54,8%** των εισπράξεων και στο 4^ο τρίμηνο το **32,4%** των αφίξεων και το **34,1%** των εισπράξεων. Όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω, δεν καταγράφηκε κίνηση κρουαζιερόπλοιων στο 1^ο τρίμηνο του 2021.

Πλέον των παραπάνω, για τον υπολογισμό των συνολικών εισπράξεων από κρουαζιέρα, θα πρέπει να προσμετρηθούν και οι δαπάνες των εταιρειών κρουαζιέρας που το 2020 εκτιμήθηκαν σε **€ 2 εκατ.** Συνεπώς με αντίστοιχη αναλογική αύξηση όπως οι εισπράξεις που αποτυπώνονται στην Έρευνα Κρουαζιέρας της ΤΤΕ, οι εισπράξεις αυτές εκτιμώνται σε **€ 36 εκατ.** για το 2021.

Τέλος, τα ανωτέρω στοιχεία της Έρευνας Συνόρων της ΤΤΕ δεν περιλαμβάνουν ούτε τους επιβάτες κρουαζιέρας, εκτός από αυτούς που τελειώνουν την κρουαζιέρα τους στην Ελλάδα και αναχωρούν από κάποιο ελληνικό αεροδρόμιο ή λιμάνι. Το ποσοστό των επιβατών αυτών είναι πολύ μικρό. Προκειμένου, συνεπώς, να καταγραφεί και η κίνηση των επιβατών κρουαζιέρας και οι εισπράξεις από αυτούς, η ΤΤΕ εκπονεί και την Έρευνα Κρουαζιέρας. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνας αυτής, το 2021 η Ελλάδα υποδέχθηκε σχεδόν **541 χιλ.** τουρίστες κρουαζιέρας, αυξημένους σε σύγκριση με το 2020 κατά **+1.625%**, και εισέπραξε σχεδόν **€ 130,1 εκατ.,**

7. Έσοδα Αερομεταφορών και Θαλάσσιων μεταφορών

Όπως αναφέραμε, η Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ δεν περιλαμβάνει την δαπάνη των τουριστών για μεταφορά προς και από την Ελλάδα. Ένα μέρος της δαπάνης αυτής εισπράττεται από ελληνικές εταιρείες και άρα το σύνολο των εσόδων αυτών αποτελεί έσοδο της χώρας προερχόμενο από τον τουρισμό. Ένα άλλο μέρος της δαπάνης αυτής καταβάλλεται σε εταιρείες του εξωτερικού οι οποίες, στη συνέχεια, καταβάλλουν μέρος των εσόδων τους για την εξυπηρέτηση των πελατών τους (πχ για το προσωπικό που απασχολούν στην Ελλάδα ή για αμοιβές εταιρειών handling). Προκειμένου να προσδιορίσουμε τα έσοδα της χώρας από αεροπορικές και θαλάσσιες μεταφορές, επικοινωνήσαμε με επαγγελματικές ενώσεις και εταιρείες που δραστηριοποιούνται στους κλάδους αυτούς (αεροπορικές εταιρείες, ακτοποϊκές εταιρείες, εταιρείες handling κλπ.).

Σύμφωνα με τα στοιχεία που συλλέξαμε, τα έσοδα των ελληνικών επιχειρήσεων από τη δραστηριότητα αυτή εκτιμώνται το 2021 σε **€ 990 εκατ. (+70,0%)** για τις αερομεταφορές και **€ 66 εκατ. (+35,2%)** για τις θαλάσσιες μεταφορές, έναντι **€ 582 εκατ.** και **€ 49 εκατ.** αντίστοιχα για το 2020.

8. Έσοδα Οδικών και Σιδηροδρομικών μεταφορών

Οδικές Μεταφορές: το μέρος της δαπάνης των κατοίκων αλλοδαπής που αφορά σε κατανάλωση εντός Ελλάδος (πχ κατανάλωση βενζίνης) καταγράφεται από την Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ, ενώ το μέρος της δαπάνης που αφορά σε κατανάλωση εκτός Ελλάδος δεν αφορά στην παρούσα καταγραφή.

Σιδηροδρομικές Μεταφορές: το μέρος της δαπάνης των κατοίκων αλλοδαπής που αφορά σε κατανάλωση εντός Ελλάδος καταγράφεται από την Έρευνα Συνόρων της ΤτΕ, ενώ το μέρος της δαπάνης που αφορά σε κατανάλωση εκτός Ελλάδος δεν αφορά στην παρούσα καταγραφή. Το εκτιμώμενο – πρόσθετο- έσοδο του ΟΣΕ κρίνεται ως αμελητέο αφού η εκτίμηση για τον αριθμό εισερχομένων τουριστών με σιδηρόδρομο ανήρχετο σε λιγότερο από 2.000.

-63,6%

μειώθηκε η δαπάνη του εγχώριου τουρισμού το 2020 σε σύγκριση με το 2008

9. Εγχώριος τουρισμός

Πίνακας 5: Εγχώριος τουρισμός 2016-2020

Εγχώριος Τουρισμός Ταξίδια με 1 τουλάχιστον Διανυκτέρευση						
	2016	2017	2018	2019	2020	%Δ 2020-19
Ταξίδια	4.590.484	5.296.499	5.523.673	4.941.550	4.331.856	-12,3%
Δαπάνη (€)	1.286.735.621	1.398.365.311	1.714.551.188	1.598.636.515	1.408.617.976	-11,9%
Διανυκτερεύσεις	46.438.123	53.577.582	59.630.035	53.650.631	52.729.191	-1,7%
ΜΚΔ (σε €)	280	264	310	324	325	0,5%
ΜΔΔ (σε €)	28	26	29	30	27	-10,3%
ΜΔΠ (σε Διανυκτερεύσεις)	10,1	10,1	10,8	10,9	12,2	12,1%

Σύμφωνα με την «Έρευνα Διακοπών» της ΕΛΣΤΑΤ για το 2020, η εγχώρια τουριστική δαπάνη για ταξίδια με τουλάχιστον μία διανυκτέρευση ανήλθε σε € 1.409 εκατ. όταν για το 2019 ήταν € 1.599 εκατ., δηλαδή μειωμένη κατά -11,9% σε σύγκριση με το 2019. Αξίζει να σημειωθεί ότι το 2008, η αντίστοιχη δαπάνη ήταν € 3.868 εκατ. Δηλαδή, κατά την περίοδο 2008-2020, η δαπάνη του εγχώριου τουρισμού μειώθηκε κατά -63,6%.

Για τα ταξίδια με τουλάχιστον 1 διανυκτέρευση την περίοδο 2019-2020, προκύπτει ότι:

- ο αριθμός των ταξιδιών μειώθηκε κατά -12,3% (από 4,9 εκατ. ταξίδια το 2019 σε 4,3 εκατ. ταξίδια το 2020),
- η συνολική δαπάνη μειώθηκε κατά -11,9% (από € 1,6 δισ. το 2019 σε € 1,4 δισ. το 2020),
- οι διανυκτερεύσεις μειώθηκαν κατά -1,7% (από 53,7 εκατ. το 2019 σε 52,7 εκατ. το 2020),
- παρά την μείωση της Μέσης Δαπάνης ανά Διανυκτέρευση (ΜΔΔ) κατά -10,3% (από € 30 το 2019 σε € 27 το 2020),
- η Μέση κατά Κεφαλή Δαπάνη (ΜΚΔ) αυξήθηκε οριακά κατά +0,5% (από € 324 το 2019 σε € 325 το 2020), λόγω της αύξησης
- της Μέσης Διάρκειας Παραμονής (ΜΔΠ) κατά +12,1% (από 10,9 διανυκτερεύσεις το 2019 σε 12,2 διανυκτερεύσεις το 2020).

Σε ότι αφορά στο 2021, λαμβάνοντας υπόψιν την τελευταία εκτίμηση της δαπάνης του εγχώριου τουρισμού για το 2020 (€ 1,4 δισ.), και με συντηρητική πρόβλεψη για το 2021, εκτιμούμε ότι η ταξιδιωτική δαπάνη του εγχώριου τουρισμού θα σημειώσει αύξηση κατά +9,7% στα € 1.545 εκατ.

10. Τουρισμός και έμμεσα οφέλη

Πίνακας 6: Έμμεσα οφέλη του τουρισμού

	% Κατανομή Τουριστικών Εσόδων	Πολλα- πλασιαστής
Καταλύματα	45,3	2,50
Εστίαση	18,0	2,50
Θαλάσιες Μεταφορές	9,0	2,41
Οδικές Μεταφορές	7,1	3,25
Εναέριες Μεταφορές	5,4	2,98
Εμπόριο	4,9	3,69
Ψυχαγωγία	3,8	1,90
Ταξιδιωτικά Γραφεία	3,7	3,68
Ενοικίαση Αυτ/των	1,8	1,39
Συνέδρια	1,0	4,13
Σταθμισμένος Μέσος Όρος		2,65

Σύμφωνα με το IOBE (2012), κάθε € 1,0 που δημιουργεί η τουριστική δραστηριότητα, δημιουργεί έμμεση και προκαλούμενη πρόσθετη οικονομική δραστηριότητα **€ 1,2** και άρα, συνολικά, δημιουργεί **€ 2,2** ΑΕΠ. Δηλαδή, ο πολλαπλασιαστής της τουριστικής δραστηριότητας ανέρχεται 2,2.

Στον πίνακα απεικονίζονται οι πολλαπλασιαστές των επιμέρους κλάδων της ελληνικής οικονομίας σύμφωνα με μελέτη του ΚΕΠΕ (2014), καθώς και η ποσοστιαία συμβολή του κάθε υποκλάδου στην ελληνική τουριστική δραστηριότητα σύμφωνα με την μελέτη του IOBE (2021).

Σύμφωνα με τα στοιχεία του πίνακα, ο προκύπτων πολλαπλασιαστής του τουρισμού για την ελληνική τουριστική οικονομία ανέρχεται σε **2,65** που σημαίνει πως για κάθε **€ 1,0** από την τουριστική δραστηριότητα, δημιουργείται έμμεση και προκαλούμενη πρόσθετη οικονομική δραστηριότητα **€ 1,65** και άρα, συνολικά, το ΑΕΠ αυξάνει κατά **€ 2,65**. Συνεπώς, ο πολλαπλασιαστής της τουριστικής δραστηριότητας κυμαίνεται μεταξύ **2,2** και **2,65**.

11. Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία¹

Πίνακας 7: Έμμεσα οφέλη του τουρισμού

Κατηγορία Δαπάνης	2020, € εκ.	2021, € εκ.	%Δ
Δαπάνη Εισερχόμενων Τουριστών	4.310	10.420	141,8%
Δαπάνη Τουριστών Κρουαζιέρας	9	130	1370,7%
Δαπάνη Εταιρειών Κρουαζιέρας	2	36	1370,7%
Αερομεταφορές	582	990	70,0%
Θαλάσσιες Μεταφορές	49	66	35,2%
Εγχώριος Τουρισμός	1.409	1.545	9,7%
Άμεση Επίπτωση Τουρισμού	€6.361	€13.186	107,3%
ως % ΑΕΠ	3,8%	7,2%	
πολλαπλασιαστής IOBE	2,2	2,2	
Έμμεσο και Άμεσο Αποτέλεσμα	€13.993	€29.010	107,3%
ως % ΑΕΠ	8,5%	15,9%	
πολλαπλασιαστής ΚΕΠΕ	2,65	2,65	
Έμμεσο και Άμεσο Αποτέλεσμα	€16.855	€34.944	107,3%
ως % ΑΕΠ	10,2%	19,1%	
ΑΕΠ	€165.326	€182.830	10,6%

Πηγή: INSETE Intelligence

Σύμφωνα με την 1^η εκτίμηση της ΕΛΣΤΑΤ, το ΑΕΠ της χώρας, σε τρέχουσες τιμές, το 2021 διαμορφώθηκε στα **€ 182.830** εκατ. αυξημένο κατά **+10,6%** σε σύγκριση με το 2020 (€ 165.326 εκατ.).

Συνοψίζοντας τα στοιχεία για τον τουρισμό που παραθέσαμε παραπάνω και συγκρίνοντάς τα και με το ΑΕΠ της χώρας προκύπτει η ακόλουθη εικόνα:

- η άμεση συνεισφορά του τουρισμού στην οικονομία της χώρας το 2021 εκτιμάται σε **€ 13,2 δισ.**, μέγεθος που αντιστοιχεί με το **7,2%** του ΑΕΠ.
- συνυπολογίζοντας και τα πολλαπλασιαστικά οφέλη, η συνολική συνεισφορά του τουρισμού στην οικονομία της χώρας το 2021 εκτιμάται μεταξύ **€ 29,0** και **€ 34,9 δισ.**, μεγέθη που αντιστοιχούν μεταξύ **15,9%** έως **19,1%** του ΑΕΠ.
- το ΑΕΠ παρουσίασε ετήσια αύξηση κατά **+10,6%** ή κατά **€ +17.504 εκατ.**, ενώ η δραστηριότητα του τουρισμού αυξήθηκε σε ετήσια βάση κατά **+107,3%** ή κατά **€ +6.826 εκατ.** άμεσα ή **€ +15.017/+18.088 εκατ.** έμμεσα και άμεσα.
- το ποσοστό του εισοδήματος της τουριστικής δραστηριότητας που προήλθε από το εξωτερικό ανήλθε σε **88,3%** (έναντι περισσότερο από 90% τις προηγούμενες χρονιές). Δηλαδή ο τουρισμός παρέμεινε και το 2021 μια κατ' εξοχήν εξαγωγική δραστηριότητα.

¹ Για το 2020 και το 2021 δεν υπήρξαν επαρκή στοιχεία για τον υπολογισμό των επενδύσεων.

12. Περιφερειακή κατανομή και συμβολή ανά Περιφέρεια

Πίνακας 8: Περιφερειακή κατανομή και συμβολή ανά Περιφέρεια, 2021

Περιφέρεια	% κατανομή εσόδων εισερχόμενου τουρισμού 2021	αναλογία άμεσης τουριστικής δαπάνης 2021 - σε € εκ.	ΑΕΠ Περιφερειών 2021* - σε εκ.	% ΑΕΠ στο οποίο αντιστοιχεί η τουριστική δαπάνη	κατά κεφαλήν ΑΕΠ 2019 - σε €
Ν. Αιγαίο	30%	3.985	6.372	63%	18.655
Κρήτη	23%	3.058	9.221	33%	14.695
Αττική	14%	1.872	87.227	2%	23.341
Ιόνια Νησιά	13%	1.656	3.287	50%	16.147
Κεντ. Μακεδονία	10%	1.292	25.105	5%	13.430
Πελοπόννησος	2%	319	8.261	4%	14.421
Θεσσαλία	2%	229	9.378	2%	13.071
Αν. Μακεδονία & Θράκη	1%	171	6.961	2%	11.639
Ήπειρος	1%	162	4.023	4%	12.093
Δυτ. Ελλάδα	1%	164	8.092	2%	12.450
Στερεά Ελλάδα	1%	144	8.575	2%	15.463
Β. Αιγαίο	1%	87	2.542	3%	11.271
Δυτ. Μακεδονία	0%	48	3.786	1%	14.284
Σύνολο Χώρας	100%	13.186	182.830	7,2%	17.092

Πηγή: ΕΛΣΤΑΤ, ΤτΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence

Ελλείπει στοιχείων για την περιφερειακή κατανομή της συνολικής τουριστικής δαπάνης, η εκτίμησή της γίνεται προσεγγιστικά, βάσει της κατανομής των εισπράξεων του εισερχόμενου τουρισμού όπως αποτυπώνονται από την Έρευνα Συνόρων της Τράπεζας της Ελλάδας.

Τα στοιχεία αυτά συγκρίνονται με την εκτίμηση του ΑΕΠ της κάθε Περιφέρειας, λαμβάνοντας υπόψιν αφενός το ΑΕΠ του 2021 και αφετέρου την τελευταία διαθέσιμη % κατανομή (στοιχεία 2019).

Λόγω της προσεγγιστικής φύσης των στοιχείων του πίνακα, η εικόνα που αναδεικνύει είναι κατά κύριο λόγο ενδεικτική.

Ιδιαίτερα υψηλή είναι η συμβολή του τουρισμού στην κάλυψη του ελλείμματος του εμπορικού ισοζυγίου

13. Συμβολή του τουρισμού στο ισοζύγιο πληρωμών

Πίνακας 9: Συμβολή του τουρισμού στο Ισοζύγιο Πληρωμών, 2020-2021

	2020 (εκ. €)	2021 (εκ. €)	% μεταβολή
Ισοζύγιο Αγαθών	-18.528	-25.623	-38,3%
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις (περ. κρουαζιέρα)	4.319	10.550	144,3%
ως % ελλείμματος Ισοζυγίου Αγαθών	23,3%	41,2%	
Εκτίμηση Εσόδων από Μεταφορές	633	1.091	
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις και Μεταφορές/Ισοζύγιο αγαθών	26,7%	45,4%	
Εξαγωγές Αγαθών	28.904	39.080	35,2%
Εξαγωγές Αγαθών πλην Πλοίων και Καυσίμων	22.649	28.816	27,2%
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις / Εξαγωγές Αγαθών	14,9%	27,0%	
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις και μεταφορές / Εξαγωγές Αγαθών	17,1%	29,8%	
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις / Εξαγωγές Αγαθών πλην Πλοίων και Καυσίμων	19,1%	36,6%	
Ταξιδιωτικές Εισπράξεις και μεταφορές / Εξαγωγές Αγαθών πλην Πλοίων και Καυσίμων	21,9%	40,4%	
Πηγή: ΤΤΕ - Επεξεργασία INSETE Intelligence			

17,1% το 2020) των εισπράξεων από τις εξαγωγές αγαθών.

Αν από τις εξαγωγές αγαθών αφαιρεθούν οι εξαγωγές πλοίων και καυσίμων, τότε το ποσοστό των εισπράξεων από τον τουρισμό ισούται με το **36,6%** (έναντι **19,1%** το 2020) του συνόλου των εισπράξεων από τις εξαγωγές αγαθών. Επίσης, εάν στις εισπράξεις του τουρισμού συνυπολογίσουμε και τις μεταφορές, το ποσοστό των εισπράξεων ισούται με το **40,4%** (έναντι **21,9%** το 2020) των εισπράξεων από τις εξαγωγές αγαθών που κάνει η χώρα πλην πλοίων και καυσίμων.

Ο τουρισμός, ιδιαίτερα μέσα στην οικονομική κρίση, αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες πηγές εσόδων της χώρας που εξισορροπούσε το Ισοζύγιο Πληρωμών. Η τάση αυτή, διακόπηκε απότομα το 2020, λόγω των ταξιδιωτικών περιορισμών και της άνευ προηγουμένου μείωσης της ζήτησης για ταξίδια. Ως εκ τούτου, η συμβολή του τουρισμού στην κάλυψη του εμπορικού ισοζυγίου μειώθηκε σημαντικά.

Συγκεκριμένα, για το 2021 **οι ταξιδιωτικές εισπράξεις κάλυψαν το 41,2% του ελλείμματος του Ισοζυγίου Αγαθών** (έναντι **23,3%** το 2020). Αν συνυπολογιστούν και οι εισπράξεις αερομεταφορών, κρουαζιέρας κλπ. που η ΤΤΕ υπολογίζει σε άλλους κωδικούς του ισοζυγίου πληρωμών, τότε η συμβολή του εισερχόμενου τουρισμού στην κάλυψη του ελλείμματος ισοζυγίου αγαθών φτάνει το **45,4%** (έναντι **26,7%** το 2020).

Επίσης, οι εισπράξεις από τον τουρισμό το 2021 αντιπροσωπεύουν το **27,0%** (έναντι **14,9%** το 2020) του συνόλου των εισπράξεων από τις εξαγωγές κάθε μορφής αγαθών που κάνει η χώρα. Αν στις εισπράξεις αυτές συνυπολογιστούν και οι εισπράξεις από τις μεταφορές, τότε το σύνολο ισούται με το **29,8%** (έναντι

14. Τουρισμός και Απασχόληση

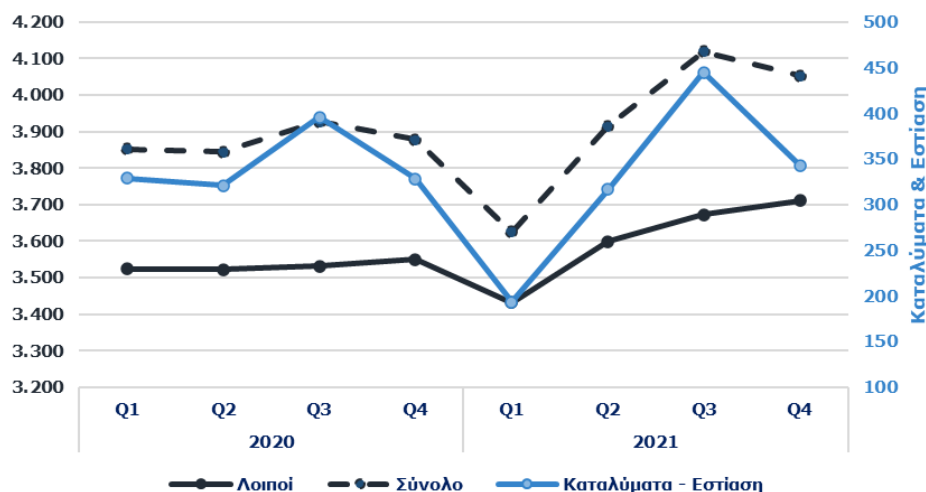
Πίνακας 10: Εξέλιξη απασχόλησης (σε χιλ.), 2020-2021

	Εξέλιξη απασχόλησης για τα έτη 2020-2021 (σε χιλ.)							
	2020				2021			
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2	Q3	Q4
Λοιποί	3.524	3.523	3.531	3.550	3.432	3.598	3.673	3.710
% μεταβολή					-2,6%	2,1%	4,0%	4,5%
Καταλύματα - Εστίαση	329	321	396	329	193	317	445	343
% μεταβολή					-41,3%	-1,3%	12,4%	4,3%
Σύνολο	3.853	3.844	3.927	3.878	3.625	3.915	4.118	4.053
% μεταβολή					-5,9%	1,9%	4,9%	4,5%

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού ΕΛΣΤΑΤ - Επεξεργασία INSETE Intelligence

Εστίασης μειώθηκε κατά **-41,3%**, το **Q1** έναντι **-2,6%** στους **Λοιπούς Κλάδους**, κατά **-1,3%** έναντι **+2,1%** στο **Q2**, κατά **+12,4%** έναντι **+4,0%** στο **Q3** και κατά **+4,3%** έναντι **+4,5%** στο **Q4**.

Γράφημα 1: Εξέλιξη απασχολούμενων ανά τρίμηνο (σε χιλ.), 2020-2021

Πηγή: Έρευνα Εργατικού Δυναμικού, ΕΛΣΤΑΤ - Επεξεργασία INSETE Intelligence

Ο τουρισμός, εκτός από την μεγάλη συμβολή στην οικονομία της χώρας έχει μεγάλη συμβολή και στην απασχόληση και, τα τελευταία χρόνια, έχει συμβάλει σημαντικά στην μείωση της ανεργίας. Η θετική αυτή πορεία, διαταράχθηκε λόγω της πανδημίας του κορονοϊού, σημειώνοντας από το Q2 του 2020 έως και το Q2 του 2021 μείωση της απασχόλησης στον κλάδο ενώ από το Q3 του 2021 η απασχόληση ανακάμπτει, σημειώνοντας στο Q3 του 2021 τον υψηλότερο αριθμό απασχολούμενων (445,1 χιλ.) από την έναρξη της ΕΕΔ. Συγκεκριμένα, η απασχόληση στις Δραστηριότητες Παροχής Υπηρεσιών Καταλύματος και

Όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. πίνακα στην σελ. 13 με στοιχεία IOBE (2012)), τα καταλύματα και η εστίαση αντιπροσωπεύουν το 63,3% της τουριστικής δαπάνης στην Ελλάδα. Με την υπόθεση εργασίας ότι αντίστοιχη είναι και η συμβολή των δύο αυτών κλάδων στην απασχόληση σε δραστηριότητες που σχετίζονται με τον τουρισμό, μπορούμε να συνάγουμε ότι το σύνολο της απασχόλησης που δημιούργησε ο τουρισμός κατά την αιχμή (Q3) του 2021 εκτιμάται σε **703 χιλιάδες εργαζόμενους ή το 17,1% της συνολικής απασχόλησης**.

Αν συνοπολογισθούν, με πολλαπλασιαστή αντίστοιχο του ΑΕΠ (2,2 ή 2,65), τότε η συνολική απασχόληση (άμεση και έμμεση) που δημιουργεί ο τουρισμός ανέρχεται στο **37,6%** έως **45,2%** του συνόλου.

15. Πηγές

- Ελληνική Στατιστική Αρχή,
- Έρευνα Συνόρων της Τράπεζας της Ελλάδας,
- Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας,
- Σύνδεσμος Επιχειρήσεων Επιβατηγού Ναυτιλίας,
- IOBE (2012), Η επίδραση του τουρισμού στην ελληνική οικονομία,
- ΚΕΠΕ (2014), Οικονομικές Εξελίξεις, Τεύχος 24, Ιούνιος 2014,
- Άρης Ίκκος & Σεραφείμ Κουτσός (2021), Η συμβολή του τουρισμού στην ελληνική οικονομία το 2020 (INSETE),
- CLIA (2018), Contribution of Cruise Tourism to the Economies of Europe 2017,

Η παρούσα μελέτη υλοποιήθηκε από το INSETE στο πλαίσιο της Πράξης:
 «Δράσεις πρόγνωσης και παρακολούθησης μεταβολών του Τουριστικού Τομέα για την
 ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας και της διαρθρωτικής προσαρμογής του»
 με κωδικό MIS 5003333, η οποία εντάσσεται στο **Επιχειρησιακό Πρόγραμμα**
“Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία 2014-2020” και
 συγχρηματοδοτείται από το **Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (ΕΚΤ)**

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΕΤΠΑ, ΤΣ & ΕΚΤ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΠΑΝΕΚ

ΕΠΑνεΚ 2014-2020
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

ανάπτυξη - εργασία - αλληλεγγύη

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης